Toomas Hiio Vabariigi Presidendi Mõttekojas 24. aprillil 2007

1990. aastate teisel poolel, kui Eesti, aga ka Läti ja Leedu üha julgemalt teatasid oma taotlusest liituda Euroopa Liidu ja NATOga, hakati ühe eeldusena selleks rääkima ja kirjutama sellest, et Eesti, nagu ka Läti ja Leedu peaksid tegelema oma lähiminevikuga toimetulekuga, mis on üks üsna kohmakas tõlge saksa terminist *Vergangenheitsbewältigung*. Loomulikult peeti sel ajal selle all eelkõige silmas eestlaste, lätlaste ja leedulaste osalemist juutide tapmises ja juutide vastastes repressioonides Teise maailmasõja ajal.

Eesti avalikkuses oli sellest asjast teistsugune pilt, üldine ajalooteadvus rõhutas eeskätt Nõukogude Liidu repressioone Eesti elanikkonna vastu, mille ulatus ja tähendus ning teadmine millest oli Eestis palju suurem kui juutide tapmisest Teise maailmasõja ajal Eestis. Me peame ka tähele panema, et nõukogudeaegne ajalookirjandus juutide tapmisest palju ei rääkinud, ideoloogiliseks skeemiks oli „fašistide kuriteod nõukogude inimeste vastu". Selle juurde liitus üsnagi levinud seisukoht, et suur osa esimesel punasel aastal Eestis Nõukogude julgeolekuteenistuses teeninud meestest, kes olid süüdi repressioonides Eesti riigi ja rahva vastu, olid juudid. Tõsi on see, et juute oli nende seas mitmeid, kuid tegelikult oli selline üldrahvalik teadmine pigem saksaaegse propaganda niinimetatud „judeobolševismi" teesi kauge järelkaja, mis läbi raamatu „Eesti rahva kannatuste aasta" on kandunud viimasel kuuekümnel aastal nii lugematutesse mälestustesse kui ka ajalookirjandusse. Kuid Eesti juudi kogukonna üsna laiaulatuslik kaasaminek Nõukogude võimuga ka väljaspool julgeolekuaparaati oli fakt, mis oli meeles paljudel.

Teiseks oli Eesti oma iseseisvuse taastanud Nõukogude Liidu võimu alt vabanemise läbi ja nõnda lootsid kümned tuhanded inimesed õigusega, et Eesti riik taastab nende õiguse ning korraldab nende Nõukogude vangilaagrites või küüdituses üleelatud kannatuste hüvitamise. Eestis oli sel ajal elus palju rohkem kui täna neid mehi, kes olid võidelnud Saksa sõjaväes Nõukogude Liidu vastu, selle eest Siberis vangis olnud ning kes eeldasid, et Eesti riik ja maailma avalikkus tunnustab nende võitlust mitte võitlusena Hitleri suure asja eest, vaid Eesti vabaduse nimel, olgugi et Saksa mundris.

Me peame püüdma end mõtelda aega 10 aastat tagasi, kui maailma laiemale avalikkusele olid Nõukogude Liidu ja laiemalt kommunistlike režiimide kuriteod oma rahvaste ja teiste riikide kodanike vastu veel üsna vähe tuntud. Stéphane Courtois' „Kommunismi must raamat" pärineb samast ajast (ilmus 1997) ja selle ilmumine põhjustas eriti Prantsusmaal, aga ka laiemalt Euroopas ja maailmas raevuka diskussiooni. Selleks ajaks oli ilmunud ka Daniel Jonah Goldhageni „Hitler's Willing Executioners" (1996), mis antisemitismi määras peaaegu et saksa rahva endeemiliseks iseloomuomaduseks ning mille ümber puhkenud väitlused ei olnud mitte vähem teravad.

Eesti liitumisel NATOga oli võtmetähtsusega Ameerika Ühendriikide seisukoht. Ameerika Ühendriikide seisukoha kujundamisel omakorda oli oluline mõjukate juudi ringkondade positiivne suhtumine. Juudi ringkondade jaoks olid Eestiga seoses olulised mitu asja: esiteks muidugi Eesti kuulutamine juudivabaks Wannsee konverentsil 1942. a jaanuaris, teiseks eestlaste osalemine juutide jälitamisel ja tapmisel ning eestlastest väidetavate sõjakurjategijate nagu Evald Mikson, Harry Männil, Karl Linnas, Aleksander Laak, Ervin Viks jt jälitamine ning kolmandaks asjaolu, et suur osa Saksa sõjaväes teeninud eestlasi tegid seda Relva-SSi mundris.

Tol ajal arvati ka Eestis üsna üldiselt — keegi polnud küsimust detailselt uurinud —, et enamik neist tegid seda vabatahtlikult. Ja viimaks, kogu maailma juudid on Stalinile ja Punaarmeele tänulikud Hitleri purustamise eest. Lihtsameelsemad nendest käsitlesid ja käsitlevad kohati tänini Nõukogude Liidu ja Jossif Stalini ründamist revanšismina ning siin oli ja on koostööpind moodsa Vene propaganda ja mitme juudiorganisatsiooni vahel.

Lõpuks pean meenutama veel kolme asja 1990. aastate lõpust. Esiteks küsimus juutide varadest Šveitsi ja teiseks Rootsi pankades, mille omanikud olid Holocausti käigus tapetud ja mille väljanõudmisega hakati tegelema. Teiseks Ameerika advokaatide vahendatud juutide koondhagid Saksa ettevõtete ja nende õigusjärglaste vastu, nõudmaks hüvitust orjatöö eest nendes ettevõtetes Teise maailmasõja ajal. Nagu me mäletame, lahendati see asi Stuart Eisenstati ja Otto Graf Lambsdorffi läbirääkimiste tulemusena asutatud sihtasutuse (vt http://www.stiftung-evz.de/) loomisega, mis laiendas ohvrite ringi juutidelt ka teiste rahvaste, peamiselt Ida-Euroopa rahvaste esindajatele ning mille töö tulemusena jõudis ka Eesti kodanike, eeskätt aga elanikeni miljoneid eurosid. Pisut anekdootlik kajastus sellest ulatub Eesti tööstusajalukkugi — läbirääkimiste käigus Kunda tsemenditehase ostmise üle süüdistati seda Saksa okupatsiooni ajal omanud või käitanud Taani firmat orjatööjõu kasutamises selles samas tehases.

Kuid 1990. aastate lõpu Eesti jaoks oli küsimus mõnevõrra tõsisem — üsna tõsiselt peljati rahalist nõuet Eesti Vabariigi vastu, mis oleks olnud delikaatne küsimus mitmes mõttes. Ühelt poolt oleks see Eesti toonases nigelas majandusolukorras olnud üsna raske koorem, teiselt poolt aga võimuks tähendada seda, et Eesti kui riik tunnistab oma kaassüüd Holocaustis ja teistes Hitleri riigi kuritegudes.

Eesti positsioon selles asjas oli algusest peale, et Eesti kui riik nendes kuritegudes ei osalenud ega saanudki osaleda, sest Eesti oli okupeeritud Nõukogude Liidu ja Saksamaa poolt. Samas ei eitatud eesti kodanike ja elanike osalemist nendest kuritegudes, kui see oli tõestatud.

Komisjoni moodustamine

Mina asusin presidendi koosseisuvälise nõunikuna Max Jakobsoni komisjoni asjades tööle 1998. aasta augusti lõpus ja seetõttu on eellugu minule tuntud peamiselt dokumentide järgi, mida presidendikantselei ametnikud hoolega kaustadesse kogusid. 1999. a veebruaris andis Max Jakobson ajakirjale „Luup" intervjuu, milles ütles, et Lennart Meri tegi talle ettepaneku selle asjaga Eestis tegeleda nende ühisel tagasilennul Trilateraalse Komisjoni Berliini istungilt 1998. a kevadel. Vaatasin presidendi kantselei kodulehelt järele, see pidi olema märtsi lõpus 1998.

Dokumendid komisjoni kaustas algavad 1998. aasta 11. maist. Siis olid Lennart Meri kutsel Eestis Ameerika Juudi Komitee kõrged ametnikud rabi Andrew Baker ja Nicholas Lane. Ameerika Juudi Komitee on üks üsna mõõdukas, kuid samas väga mõjukas juudi organisatsioon. Muuhulgas oli Ameerika Juudi Komitee esimene juudi organisatsoon, mis 1950. aastate alguses taastas sidemed Saksamaaga. Kuidas need mehed leiti ja mis oli nende Eestisse kutsumise tagamaaks, teavad paremini mehed ja naised, kes toona presidendikantseleis teenisid.

Igal juhul: kohtumine eelnes Eesti, Läti ja Leedu presidentide kohtumisele 12. mail 1998 Riias, kuhu ka Baker ja Lane kaasa võeti. Kuid juba Lennart Meri, Lane'i ja Bakeri kohtumise ajal lepiti kokku ajalookomisjoni moodustamises. Mõned

tsitaadid selle kohtumise üleskirjutusest, mis annavad aimu seisukohtadest, mis selleks ajaks olid tooniandvad:

Lennart Meri: „Nende eesmärgiks on olnud Eestit kujutada nii, et me ei saaks ei Euroopa Liitu ega NATOsse".

Lane ja Baker: „Eesti olukord on erinev olukorrast Lätis ja Leedus. Ja teie eesmärgiks on, kuidas seda selgitada. Kolme Balti riiki tuleb vaadata eraldi."

Baker: „Mõlemat okupatsiooni tuleb käsitleda".

Lane: „kolmes Balti riigis peab olema võimalik olla objektiivne aja 1939–1949 suhtes, et teha selgeks, kes isikutest on süüdi (ja mõned organisatsioonid), aga rahvad ise ei ole süüdi. Saksamaa kollektiivsüü on ammu iganenud. Vaja on Balti riikides iseseisvat uurimist."

Lane: „Pole vaja minevikku ümber pöörata ega maha salata, vaid korralikult selgitada".

Esimest korda nimetati ka Max Jakobsoni nime komisjoni võimaliku juhina.

Eesti, Läti ja Leedu presidentide 12. mai 1998 kohtumise järgses avalduses oli ajaloo uurimise komisjonide moodustamine üheks punktiks. 13. mail 1998 tegi presidendi kantselei pressiteate, milles teatas Eesti komisjoni moodustamisest.

Erinevalt Lätist ja Leedust oli Lennart Meri ideeks moodustada komisjon ainult välismaalastest, et tagada selle töö suurem usaldusväärsus. Komisjoni liikmeteks ei otsinud ta mitte niivõrd ajaloolasi kui laiema silmaringiga tegelasi, kellel oleks ühelt poolt nime ja kes teiselt poolt oleksid Eesti sõbrad. Komisjon kujunes lõpuks seitsmeliikmeliseks: esimees Max Jakobson ja liikmed Paul Goble, Uffe Ellemann-Jensen, Arseny Roginsky, Peter Reddaway, Nicholas Lane ja vabahärra Wolfgang von Stetten. Esindatud olid seega nii Ameerika Ühendriigid, Saksamaa ja Venemaa kui ka Taani ja Soome. Kahe Ameerika liikme, nimelt Lane'i ja Reddaway kohta tuleb muidugi ütelda, et sel ajal olid mõlemad veel Briti alamad.

Komisjon pidas oma esimese istungi 1999. a jaanuari lõpus, pärast seda on peetud veel kümmekond istungit. Oma avakõnes komisjoni istungil formuleeris Lennart Meri ülesande:

„Komisjoni kohus on selgitada nii üksikasjalikult kui võimalik, missugused inimsusevastased kuriteod Eestis on toime pandud. Komisjoni kohus on vabaneda grupistereotüüpidest, mis on olnud paljude kuritegude põhjuseks: enamus kuritegudest said võimalikuks ainult seetõttu, et mõned valitsused, mõned liikumised ei lähtunud teiste kohtlemisel mitte inimindiviidi ainukordsusest, vaid stereotüüpidest. Komisjoni kohus on tagada, et kõiki konkreetseid sündmusi hinnataks ühe ja sama mõõdupuuga. Inimsusvastased kuriteod on kuriteod inimsuse vastu, sõltumata sellest, kes need toime paneb. Samuti on komisjoni kohuseks koostada piisavalt hästi dokumenteeritud uurimismaterjalid, nii et kellelgi poleks võimalik eitada toimunut või hoiduda tõele näkku vaatamast.

Kuid komisjon ei ole ega kavatse ka olla kohtumõistmise või kohtuliku uurimise instants. Komisjoni liikmed ei ole kohtunikud ja neil pole kavas asuda kohtuniku rolli. Nad ei kogu fakte mitte selleks, et nende põhjal kellegi või ükskõik missuguse institutsiooni vastu Eestis või mujal kohtulikku menetlust algatada. Otsuse niisuguseid samme astuda saavad õiguspäraselt vastu võtta ainuüksi Eesti kohtusüsteem ja rahvusvahelise õiguse institutsioonid."

Eestis tegeles inimsusevastaste kuritegude uurimisega juba alates 1990. aastate keskpaigast ka Kaitsepolitseiamet vastavalt seadustega temale pandud kohustusele.

Jakobsoni komisjoni eelis Kaitsepolitsei ees on aga võimalus vaadata asju laiemalt, mitte vaid konkreetsete kriminaalasjade raames veel elus olevate inimeste vastu.

Oma tegevuse aluseks otsustas komisjon võtta Rahvusvahelise Kriminaalkohtu Rooma statuudi definitsioonid inimsusevastaste kuritegude, sõjakuritegude ja genotsiidi kohta (vt http://www.un.org/law/icc/statute/romefra.htm). Õigusteadlane Lauri Mälksoo ei pidanud seda päris õigeks, soovitades Londoni lepingut, millest tulenevalt seati kokku Nürnbergi rahvusvaheline tribunal. Kuid komisjoni seisukoht oli, et ajalookomisjonina on tema definitsioonide valikul mõnevõrra vabam.

Komisjoni statuudis, mis samuti esimesel istungil vastu võeti, sätestati komisjoni uurimisvaldkonnad ja töökord. Komisjon otsustas inimsusevastaseid kuritegusid kolmes etapis: esimene Nõukogude okupatsioon 1940–1941, Saksa okupatsioon 1941–1944 ja Nõukogude okupatsioon alates 1944. aastast. Komisjoni juures tuli moodustada töörühm, kes valmistab ette tekstid, mida komisjon oma istungitel arutab ja mille põhjal koostab oma raportid. Töörühma tööd ja komisjoni istungite korraldamise logistikat määrati korraldama Toomas Hiio.

Komisjoni statuudis on kirjas ka kahe töörühma moodustamine, üks Saksa ja teine Nõukogude okupatsiooni jaoks. Tegelikult me seda ei teinud. Selle lause tekkimises on süü leedulastel, Leedu komisjonil, kes alguses üritasid süüdistusi leedulaste vastu juutide tapmises pareerida süüdistustega Iisraeli emigreerunud endiste NKVD-meeste vastu leedulaste tapmises, põhjustades sellega suure pahameele mitmesugustes juudiringkondades.

Eestis meil niisugusi probleeme ei olnud ja tegelikult me kahte uurimisrühma ei moodustanud. Küll olid mõnevõrra riivatud paljud vabadusvõitlejad, kes arvasid, et nüüd pannakse suur hulk raha holocausti uurimise sisse Eestis ja Nõukogude kuriteod jäävad endiselt uurimata. Arvati samuti, et Nõukogude kuriteod on uurimiskavas vaid avalikkuse eksitamiseks ja tegelikult keegi neid uurida ei kavatsegi, ikka Euroopa Liitu ja NATOsse pääsemise nimel. Õli valas tulle ka ajakirjandus, mille tootearenduses oli ja on holocaust ning lähiajalugu laiemalt tänuväärne teema, sest selle kohta on oma isiklik ja murdmatu arvamus ju igal lugejal.

Uurimistööst

Õnneks sätestasid komisjoni statuudid ja komisjoniliikmete meelestatus komisjoni tegelikuks eesmärgiks ajaloouurimise, mitte ei näinud seda paar korda aastas koguneva jututoana, mis teeb oma kohtumiste järel võimsaid avaldusi. Õnneks sellepärast, et faktipõhiselt oli Eesti ajalugu selleks ajaks üsna vähe uuritud, võimekad uurijad olid rakkesse pandud ülikoolides õpetajatena ja osa võimekamatest asunud uute aegade saabudes ümber märksa glamuursematesse tegevusvaldkondadesse nagu välisteenistus, sõjavägi, valitsus ja lugematud kõrgemad ja vähem kõrged riigiametid. 1990. aastatel oli ajaloolasi suhteliselt lihtne rakendada avalikus teenistuses, nende keskmisest suurema keeleoskuse ja võib-olla ka avarama maailmanägemise, igal juhul aga rahvusliku meelsuse tõttu.

Komisjoni uurimisrühma väljakutseks oli eelkõige võimalus süstemaatiliselt läbi töötada materjalid Eesti, aga ka teiste riikide arhiivides, mida seni polnud keegi teinud. Andsime endale aru sellest, et ajaloo uurimine väljaspool akadeemilist keskkonda on üsna riskantne projekt mitmes mõttes: esiteks puudus meil akadeemiline kõrgkvalifikatsioon ja teiseks oli alati oht muutuda millekski õukonnaajaloolase taoliseks selle sõna kõige halvemas mõttes, Eesti ametliku ajaloo koostajaks. Kuid katsed leida kaastöölisi akadeemilistest ringkondadest üldiselt

ebaõnnestusid — enamik viitas paljudele tähtsamatele tegemistele, osa aga vist lihtsalt natuke kartis, teema liigse päevakajalisuse tõttu.

Uurimisrühma kvalifikatsioonilistest iseärasustest tingituna seadsime eesmärgiks faktide väljaselgitamise ja nende ülevaateartikliteks või ka -peatükkideks vormistamise, hoolega hoidudes igasugustest hinnangutest, sest hinnangud olid komisjoni liikmete pädevus. Faktide väljaselgitamine oli nimetatud ka komisjoni statuudis üheks põhiülesannetest. Kõik valminud tekstid tõlgiti inglise keelde ja anti komisjoni liikmetele analüüsida ning otsuste langetamiseks aluseks võtta. Kuidas ajalugu niimoodi uuritakse, oleks õieti omaette ettekande teema. Igal juhul töötasid uurimisrühma liikmed läbi Eesti arhiivid kuni maakonnaarhiivideni välja, samuti saime Eesti oludes üsna korraliku rahastamise ja samas madalate palkade oludes töötada ka Saksamaa, Rootsi, Soome ja mõne teisegi riigi arhiivimaterjalidega. Kirjandus ja mälestused muidugi peale selle. Igal juhul, tulemuseks olid komisjoni raportid ja lõpuks ka too paks raamat, mille eelmise aasta kevadel kaante vahele saime (Estonia 1940–1945 : reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity; edited by Toomas Hiio, Meelis Maripuu and Indrek Paavle. Tallinn : Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, 2006).

Selle osa lõpuks tahan tähelepanu juhtida veel kahele probleemile:

Esiteks, alustasime Saksa okupatsioonist, kuigi kronoloogiliselt oleks pidanud eelnema esimene Nõukogude okupatsioon. Seda sellepärast, et Saksa okupatsiooni aja läbitöötamise vastu oli suurem rahvusvaheline huvi ning see huvitas ka ringkondi, kelle sõna maksis Eesti liitumisläbirääkimiste mõjutamisel NATO, aga ka Euroopa Liiduga. Saksa okupatsiooniga alustamist heideti Eestis komisjonile ette ja arvati, et Nõukogude okupatsiooni kunagi uurima ei hakatagi. Ainsaks vastuväiteks sai olla, et Nõukogude perioodi ajalooga tegeles 1990. aastatel ja tegeleb praegugi juba mitu komisjoni ja töörühma. Et kogu aeg kiirustati meid tagant, siis valmis ka Saksa okupatsiooni raport kiirustades, kui õigesti mäletan, avalikustati see aprillis 2001, ja sellest tõusid avalikkusse ja mõned pisiskandaalid, eeskätt seoses 36. politseipataljoniga.

Ja teiseks, mis tuleneb õieti esimesest: miks on see raamat ometi nõnda suur ja raske? Komisjoni töö käigus selgus, et rahvusvahelise tähelepanu suunitlusest sõltuvalt ei saa Saksa okupatsiooni osa ja veel kitsamalt Holocausti osa eraldada eraldi raamatuks, sest sel juhul loetaks maailmas ainult seda ja sellega põhjuslikult seotud eellugu ehk tegelikult Eesti okupeerimine ja esimene Nõukogude okupatsioon jääks katmata. Lõpuks on raamatu paksus mõnevõrra vaigistanud ka avalikku ja kergesti manipuleeritavat diskussiooni nendes küsimustes, sest vähemalt osa võimalikest diskuteerijatest kohkub tagasi raamatu paksuse ees, kuid ei julge oma seisukohti ka ilma raamatut lugemata enam avalikkuse ette tuua.

Nüüd reaktsioonidest. Oleme maha müünud 1500 trükitud eksemplarist üle 900 esimese aastaga. Siin on meid aidanud muidugi välisministeerium ja me ei tee endale illusiooni sellest, et vähemalt mitusada nendest raamatututest seisavad kusagil riiulil, kust neid kunagi alla ei võeta.

Eriti huvitas meid muidugi see, kuidas raamat võetakse vastu Venemaal, sest Venemaa seisukoht on olnud, et Eesti tegeleb II maailmasõja tulemuste ümber hindamisega ja otsib põhjendust küüditajate ja teiste NKVD ja KGB töötajate represseerimiseks. Pärast 2004. aastat, kui me avalikustasime oma raporti II osa ehk siis esimese Nõukogude okupatsiooni, oli märgata Vene poole huvi tõusu Jakobsoni

komisjoni tegevuse vastu, kuid, vähemalt otsekontaktidest järelduvalt, tunti eeskätt huvi selle vastu, kes või mis on ometi see, kes või mis sätestab Eestis, mis on Eesti ametlik ajalugu. 2006. a ilmus vene keeles 4 raamatut, millest tasuks rääkida. Üks raamat on põhiliselt 1960. aastate arhiividokumentide alusel kokku pandud kogumik, mis ilmus Eestis natsistlike kuritegude kohta Eestis: *Преступления нацистов и их пособников в Прибалтике (Эстония) : 1941–1944 : документы и свидетельства. Таллин[н] : Общественный союз против неофашизма и межнациональной розни, 2006 ([Tallinn : Tallinna Raamatutrükikoda]).* Moskva kirjastus „Европа“ üllitas eelmisel aastal sarjas „Евровосток“ kolm raamatut: *Эстония. Кровавый след нацизма: 1941–1944 годы. Сборник архивных документов о преступлениях эстонских коллаборационистов в годы Второй мировой войны*; *Латвия. Под игом нацизма. Сборник архивных документов*; *Трагедия Литвы: 1941–1944 годы. Сборник архивных документов о преступлениях Литовских коллаборационистов в годы Второй Мировой Войны*

Kõik nad koondavad NKVD/KGB poolt peetud protsesside materjale Saksa okupatsiooniga koostööd teinud isikute kohta. Kolm viimast raamatut on ka internetis täistekstina kättesaadavad (vt http://europublish.ru/).

Neid raamatuid iseloomustab see, et ei ole viitsitud eriti vaeva näha, on võetud üle materjalid, mis töötati välja 1960. aastate alguses, kui Eestis, Lätis ja Leedus korraldati näidisprotsessid, mis Eestis on tuntud Karl Linnase ja Laagi-Gerretsi-Viigi ehk Tartu koonduslaagri ja Kalevi-Liiva protsessidena. Tundub ka, et need raamatud on põhiliselt suunatud kohalikule vene kogukonnale, sest nad on üsnagi lihtsakoelised; nende raamatute ühiseks nimetajaks on see, et nende esilehtedelt ei leia ei väljaandjate ega autorite nimesid.

Uuemal ajal, ehk siis eelmise aasta lõpus, selle aasta alguses, on asi natuke muutunud, tundub et Venemaal on hakatud asjale tähelepanu pöörama ajaloolaste poolt. Üks Vene uurija, Aleksander Djukov, on lubanud maikuus anda välja Venemaal raamatu “Inimsusevastased kuriteod Eestis aastatel 1940–1953” ja tema edenemist selles töös saame jälgida tema blogis. Tundub, et on tegemist laia profiiliga riigiajaloolasega, kes on tegelenud ka näiteks Ukraina 1930. aastate näljahäda („Holodomor“) genotsiidiks tunnistamise üle arutlemisega Nõukogude Liidu seisukohalt.

Millest koosneb raamat „Estonia 1940–1945“? Koosneb 69 raportist ja ta on jaotatud mitmeks osaks. Kõigepealt Nõukogude okupatsioon aastatel 1940–1941, mis katab nii Eesti okupeerimise Nõukogude Liidu poolt kui ka nõndanimetatud sotsialistlikud ümberkorraldused või siis Eesti riigi hävitamise. Teine osa käsitleb lahinguid Eestis 1941. aastal, haarates otsese sõjategevuse, niinimetatud Suvesõja kui ka hävituspataljonide tegevuse. Kolmas osa käsitleb Saksa okupatsiooni, pöörates erilist tähelepanu institutsioonidele ja käsuliinidele, tähendab sellele, kuidas see asi täpselt teoks sai, mis siin Saksa okupatsiooni ajal juhtus. Seda oli meil lihtne teha, erinevalt Vene arhiividest olid Saksa arhiivid meile üksipulgi ja väga suures mahus kättesaadavad. Neljas osa käsitleb Eesti sõjaväeüksusi nii Punaarmees kui Saksa armees, kronoloogilises järjekorras. Osa algab Eesti sõjaväe likvideerimisega ja lõpeb Punaarmee eesti laskurkorpuse võitlustega Kuramaal ning Saksa sõjaväes teeninud meest saatustega erinevate riikide sõjavangilaagrites. Viies osa käsitleb lahinguid Eestis 1944. aastal, samuti sisaldab ühe artikli Eesti rahvusvahelisest staatusest seoses Uluotsa valitsusega, mille on kirjutanud Lauri Mälksoo. Viimane osa sisaldab umbes 400 lühielulugu Eesti asjades olulist rolli mänginud isikute kohta, mitte ainult eestlaste, vaid eeskätt ikkagi venelaste ja sakslaste kohta. Ja muud sellise raamatu

juurde kuuluvad asjad, allikate ja kirjanduse loetelu, kronoloogia, registrid ja lisaks on ka 10 kaarti.

2006. a jaanuaris pidas komisjon seni oma eelviimase istungi, konstateeris kahe esimese uurimisperioodi lõppu ning kinnitas uurimiskava sõjajärgse aja kohta. Uurimiskava koosneb kahest osast: esimeseks aastaks ehk siis 2007 tehti komisjoni uurimisrühmale ülesandeks käsitleda inimsusevastaseid kuritegusid Eestis alates 1944. aastast. Teine osa, millega peame valmis saama aastal 2008, peab käsitlema ajaloolist tausta, sest laiemale lugejaskonnale eriti väljaspool Eestit jääksid pelgalt inimsusevastased kuriteod võib-olla veidi arusaamatuks.

Konkreetsed inimsusevastased kuriteod, milles komisjon ootab uurimisrühma raporteid, on poliitilised repressioonid Eestis aastatel 1944–1947, võitlus metsavendadega, nende isikute jälitamine, kes olid kas Saksa okupatsioonivõimude teenistuses või kõrgetel ametikohtadel juba Eesti Vabariigis ja polnud veel selleks ajaks küüditatud või Eestist põgenenud. Siis repressioonid nõndanimetatud rahvusliku opositsiooni vastu, saksaaegse rahvusliku opositsiooni vastu ja nii edasi. Samuti tulevad käsitlemisele eraldi punktina repressioonid nõndanimetatud kodanlike natsionalistide vastu 1950. aastatel. Samuti NKVD hävituspataljonid; vangilaagrid Eesti territooriumil ja Nõukogude Liidus, sealhulgas eraldi Eesti kodanikud vangilaagrites Nõukogude Liidus; Saksa sõjavangid Eestis pärast II maailmasõda ja küüditamised — sakslaste küüditamine 1945. a, 1949. a märtsiküüditamine, eestlaste ja lätlaste küüditamine 1950. a aladelt, mis liideti 1944.a Vene NFSV-ga, ja lõpuks Jehoova-tunnistajate küüditamine 1951.a.

Ajalooline taust katab põhiliselt ajastut pärast II maailmasõja lõppu Eesti territooriumil kuni ma arvan et — me pole seda kinnitanud — 1960. aastateni. Sageli on küsitud, et mis aastaga te lõpetate inimsusevastaste kuritegude uurimise. Komisjoni liikmed on vastanud ettevaatlikult, et viimase inimsusevastase kuriteoga Eesti territooriumil. Selle peale on küsitud: “Aga millal see siis oli?” ja seda me tegelikult veel ei teagi. Uurimise esialgne seis tänaseks näitab, et tegusid, mida võiks käsitleda inimsusevastaste kuritegude definitsiooni järgi, Eestis alates Hruštšovi ajast enam toime ei pandud. Samal ajal jällegi ulatusid inimsusevastaste kuritegude tagajärjed kuni 1980. aastate lõpuni, selles mõttes, et meile teadaolevalt lubati viimasel mehel, kes oli metsavennana Siberisse saadetud, Eestisse tagasi tulla aastal 1989.

Lõpetuseks: Eesti valitsuste koalitsiooniprogrammides on tavaliselt sisaldunud ka lähiajaloo uurimine, viimasel kümnel aastal vähemalt. Ja viimase sellise hoogtöö raames, kui teema volitati rahvastikuminister Paul-Erik Rummole, tehti tema büroo initsiatiivil ja rahastamisel ära üks tubli töö ja tõlgiti Jakobsoni komisjoni raport, komisjoni enda raport, ka eesti ja vene keelde, nii et, kellel seda veel ei ole ja kes ei taha internetist (www.historycommission.ee) vaadata, võib selle siit laualt võtta. Aitäh!

Küsimused

A.Karis: Ma esitaksin sellise külgneva küsimuse. Te mainisite ka, või kasutasite väljendit “laia profiiliga riigiajaloolane”, ja te kavatsete uurida ka ajaloolist tausta. Minu küsimus on: palju reaalselt täna Eestis on lähiajaloolasi, tõsiselt võetavaid lähiajaloolasi ja palju on ka ütleme kaitstud sel teemal doktorikraade? Ütlete kümmekond kraadi?

T.Hiio: Jah, aga ajaloolaste arvu ma ei oska ütelda. Ma teeksin vahet uurijate vahel, kes teevad head tööd iga päev, nii harrastajad kui ka palgalised. Ja siin ma

teeksin vahet tõsiteadlaste vahel, kes töötavad ülikoolides, on kraadidega ja kirjutavad raamatuid. Ma arvan, et selliseid tõsiteadlasi lähiajaloo valdkonnas on 10–20. Ja neid uurijaid, kes käivad iga päev tööl, istuvad arhiivides ja uurivad lähiajalugu, neil ongi selline töö, on 5–10. Ja siia lisanduvad veel harrastajad, kellest tõsiselvõetavaid on ka kümmekond.

M.Tamm: Mind huvitab selle komisjoni koosseis ikkagi. See koosneb esiteks välismaalastest ja teiseks valdavalt mitte-ajaloolastest. Sellega seoses kaks küsimust. Esiteks: niipalju kui ma tean, siis Läti komisjon, analoogne komisjon, koosneb lätlastest ja professionaalsetest ajaloolastest. Miks siis ikkagi Eestis mindi seda, kas tõesti leiti, et meil pole ühtegi tõsiseltvõetavat ajaloolast? Ja teiseks: miks mindi teatud poliitikute teed, valiti inimesi komisjoni ennekõike n.-ö poliitilise prestiiži või tuntuse alusel, mitte niivõrd professionaalse valdkonna tundmise alusel?

T.Hiio: Vastupidi, ma ütleksin. Esiteks – Läti komisjon ei koosne ainult lätlastest, vaid Läti komisjon alguses tehti lätlastest ja välislätlastest, kuid aja jooksul see asi ennast ei õigustanud ja nad reformisid ennast ning nüüd kuuluvad komisjoni ka välismaalased. Aga mis puutub Eesti komisjoni koosseisu, siis küsimuseks ei ole mitte see, et president Lennart Meri, kes selle komisjoni kokku kutsus ja need inimesed ka valis, oleks kuidagi eesti ajaloolasi alahinnanud, vaid teda mõjutas niimoodi otsustama ikkagi see, et komisjoni töö tulemused oleksid usaldusväärsed. Kümme aastat tagasi ei oleks keegi uskunud mingeid eesti ajaloolasi kuskilt metsast. Ja teiseks ka sellepärast ikkagi, et välismaalased suudavad asja välismaal seletada välismaalastele arusaadavas keeles ja meeles. Siin Sa muidugi eksisid natukene selles mõttes, et komisjoni liikmete hulgas ei ole ajaloolasi. Osa nendest on õppinud ajalugu, Peter Reddaway on poliitikateaduste ja ajaloo emeriitprofessor George Washingtoni ülikoolist, Arseni Roginski on tunnustatud stalinlike massirepressioonide uurija, Max Jakobson on kirjutanud kümmekond raamatut, mis on samuti eelkõige ajalooraamatud, küllalt lähedastel teemadel on kirjutanud ka Uffe Ellemann-Jensen jne.

VP: Ma võiksin siia juurde lisada, et põhjus, miks nii tehti, kuna ma olin selle asja juures üsna palju vähemalt alguses, oli just nimelt tõsiseltvõetavus välismaal. Sa ütlesid seda väga ametlikult, aga tegelikult küsimus oli, kas B'nai Brith ja teised [juudi organisatsioonid], kes olid olnud Poola liitumisele NATOs suureks takistuseks, ja hädavaevu läks Senatis ratifitseerimine läbi ja põhiprobleem oligi, et Poola nende organisatsioonide arvates ei olnud piisavalt tegelenud oma minevikuga. Ja sellest siis tuli idee, et teeme selle ära, aga teha nii, et see oleks tõsiselt võetav ning see oli tõsiseltvõetav tänu nendele inimestele, kes seal olid. Nt Nicholas Lane'i kaasamine oli eriti oluline, tema kui American Jewish Committee ...

T.Hiio: Balti osakonna asejuhataja või Ida-Euroopa osakonna. Tema on ka Leedu komisjoni liige, seetõttu sai Eesti komisjon ka informatsiooni sellest, kui kaugel on Leedu oma tegemistega. Leedulased käsitlevad seda asja pikema projektina, nad on võtnud suunaks nn *Holocaust Education*'i, tegelevad kooliõpetajate koolitamise ja kõige muuga ning avaldavad ka uurimistöid. Lätlased on välja andnud umbes 20 vihikut-köidet, suur osa nendest on läti keeles ja nende vihikute probleem on selles, et neil ei ole registrit. Isegi kui tahaks läti keeles seda raamatut lugeda läti keelt oskamata, siis ilma registrita on see täiesti võimatu. Nüüd nad on eraldi köitena ka registri andnud, nii et see läti asi saab ka kunagi korda. Aga vahe Läti-Leedu ja Eesti vahel on lõpuks muidugi selles, et tänu keisri-Venemaa poliitikale jooksis *черта оседлости* ehk juutidele lubatud asuala põhjapiir mööda Väina (Daugava) jõge, Eesti- ja Liivimaale juute ei enne Vene Keisririigi langemist elama ei lubatud (välja

arvatud mõned spetsiifilised kategooriad), erandiks oli Riia, aga Lätis Kuramaal, Vilniuse kubermangus ja Kaunase kubermangus oli neid palju. Seetõttu tapeti neid seal II maailmasõja ajal ka palju ja seetõttu on see ka Läti ja Leedu jaoks palju suurem probleem kui meil.

M.Karelson: Milliseid teid on kasutatud selle valgustamiseks maailmale?

T.Hiio: Välispropaganda mõttes saab alati ütelda, et seda on alati vähe tehtud. Meil on üleval koduleheküIg. Need raamatud, mis on laiali jaotatud, ei ole laiali jaotatud mitte Eestis, vaid need 900 raamatut on laiali jaotatud väljaspool Eestit – nii Jaapanis kui ka Itaalias, Ameerikas, Saksamaal, Venemaal. Inimesed kirjutavad meile ja me vastame neile. Ma ei tea, mida teevad sellel suunale meie välissaatkonnad, ei ole huvi tundnud, minu viga. Alati saab seda tööd muidugi ka rohkem teha, aga kuskil on piirid. Meil ei ole pressiesindajat, ei ole avalike suhete juhti, ise teeme nii palju kui teeme. Meie ülesandeks on uurimine, mitte välissuhted.

M. Karelson: Kas see võiks olla ka kuskil tõsistel ajalooteaduse foorumitel näiteks?

T.Hiio: Kui me vaatame neid viiteid ja linke ja elektronkirju, mida me saame küsimustega, siis on need, kes selle asjaga tõsiselt tegelevad, selle raamatuga väga hästi kursis. Ütleme sellise massilise avalikkuse jaoks on ta võibolla ikkagi liiga suur ja liiga detailne, sest nagu meid ei huvita Albaania ajalugu, ei huvita ka albaanlast Eesti ajalugu. Lõpuks: selliste poliitiliste foorumite jaoks piisab just nimelt sellest komisjoni lühiraportist, mis on ka eestikeelsena meie ees laual, kus on see asi 30–40 leheküljel kirjas.

VP: Kas on kavas tõlkida nüüd selles täismahus eesti keelde?

T.Hiio: Ma arvan, et nüüd täies mahus või palju suuremas mahus, aga köidete kaupa siis, sest eestikeelse väljaande puhul meil ei ole seda muret, et holokaust ei tohiks olla eraldi köites või siis II maailmasõda või esimene Nõukogude okupatsioon. Ja sellest köitest on siis välja jäetud just nimelt detailid, mis eestlasele ütlevad väga palju, aga rahvusvahelisele avalikkusele ei ütle mitte midagi. Sest meie, nagu Lennart Meri vist on ka kirjutanud, kes me teame, et meil on igal kivil ja puul nimi ja kohati sattus neid nimesid ka nendesse algtekstidesse, rääkimatagi tänavate ja külade nimedest, aga need on sealt nüüd välja roogitud. Kuid eestikeelses peaks need kahtlemata olema. Ja on ka tõlkimisel vene keelde, see on justiitsministri Rein Langi initsiatiiv eelmisest aastast, tõlkija leidmisega oli probleeme, mis seostuvad osaliselt ka Eesti riigihankeseadusandlusega, aga ma arvan, et me saame sellega hakkama.

J. Engelbrecht: Kas võiks tulla kõne alla, et need erinevate riikide komisjonid nüüd ükskord istuvad ka ühe laua taha ja panevad midagi üldisemat kokku?

T. Hiio: Selline asi tegelikult toimus, ma arvan et üks kolm või neli aastat tagasi Riias. Aga siiamaani on peetud üsnagi oluliseks, et need komisjonid töötaksid eraldi, sellepärast, et jagatud mure on pool muret ja me oleme siin Eestis mõnes mõttes isekad, me ei taha jagada ja võtta enda kanda lätlaste ja leedulaste muresid. Aga teisalt on Eestis muidugi ka probleemiks see, et komisjoni liikmed on välismaalased ja nende kokku kutsumine ühte kohta väljaspool tavalist graafikut ei ole lihtne. Nad ei tööta ju selles komisjonis palgalisena, nad teevad oma asju ja nende kokku saamine siia Eestissegi on päris suur vaev. Kolme komisjoni liikmete kokkusaamist kusagil mujal oleks üsna raske korraldada. Siiski, aastal 2002, kui ma õigesti mäletan, kutsus Taani Holokausti ja Genotsiidi Uurimise Keskus, mis tegutseb Taani Rahvusvaheliste Uuringute Instituudi (DIIS) juures, Kopenhaagenisse Taani parlamendihoonesse väikesele seminarile Eesti, Läti ja Leedu komisjonide esindajad.

Eestit esindas Eesti komisjoni esimees Max Jakobson, Lätit nende komisjoni liige doktor Aivars Stranga ja Leedut nende komisjoni üks juhte parlamendisaadik Emanuelis Zingeris.

J.Engelbrecht: No aga tükkidest võiks ikkagi ükskord üks tervik saada?

T.Hiio: Te mõtlete…

J.Engelbrecht: üldse nende inimsusevastaste kuritegude poolt, mis nüüd tulid siit selle kommunismi laagri poolt.

T.Hiio: Jah, kindlasti. Aga ma arvan, et see ei ole lähemate aastate küsimus. Alati on suur himu langetada hinnanguid ka selle asja kohta, mis ei ole veel läbi uuritud või esitada hüpoteese argumentidena. See materjal tuleb veel läbi töötada. Näiteks on alles viimase paari-kolme-nelja aasta jooksul hakatud töötama tõsisemalt EKP Keskkomitee Büroo materjalidega, mida on ikkagi võib-olla miljoneid lehekülgi, ma kujutan ette. Ja enne, kui need materjalid on mingiski ulatuses läbi töötamata, on väga raske teha selliseid põhjapanevaid järeldusi.

M.Lauristin: "Mul küsimus nüüd lähtuvalt sellest, et kui komisjoni loomise üks eesmärke Lennart Meri poolt ikkagi oli sellesama sõnumi saatmine rahvusvaheliselt ja üldse. Seoses sellega, et praegu ümbritsev propaganda Eesti vastu võtab uusi tuure, kas on mõeldud ka sellele, et teha sellest üks selline ekspositsioon, mis on ka pildimaterjaliga varustatud, mida oleks võimalik panna välja rahvusraamatukokku ja miks mitte ka ÜROsse. Nt mina juhtusin nägema, olles ÜROs, kuidas seal oli tükk aega väljas üks selline lätlaste suur ekspositsioon. ÜRO peakorteris, töökoridorides, seda oli võimalik vaheaegadel uurida ja Läti ajalugu, nagu ma usun, sai paljudele väga hästi selgeks. Ma arvan, et niisuguseid asju me peaks väga mõtlema ja – kindlasti see ei ole teie komisjoni ülesanne – aga see materjal ja töö selle ümber peaks olema ikkagi väga palju intensiivsem.

T.Hiio: No selle kohta ma tohin ainult ütelda, et selles paksus raamatus on ka umbes 500 pilti ma kujutan ette. Ja need pildid tuleks muidugi teha ekspositsiooniks, aga initsiatiiv ja oskusteave peaks juba muidugi tulema väljastpoolt, s.t peaks olema keegi, kes on nüüd kas ajakirjanik, meediategelane või keegi selline, kes on niivõrd nupukas, et suudab sellest raamatust aru saada ja selle vastavalt meediakunsti parimatele reeglitele eskponeerida.

K.Kasemaa: Selline uudishimu-küsimus. Te nimetasite Taanis olevat Holokausti uurimise instituuti. Kas on olemas ka koostöö teie komisjonil Jeruusalemma *Yad Vashemi* institutsiooniga? Seal ei dokumenteerita mitte üksinda ju holokausti teemat, vaid seal on ka paari eestlase nimed ja nende jaoks istutatud puud, kellel on teeneid juutide elu päästmisel.

T.Hiio: Me oleme olnud kontaktis selle asutusega ja me oleme isegi kasutanud nende materjale koopiatena, aga me ei ole ise seal käinud, sest Eestis seda on peetud oluliseks välispoliitiliseks aktiks, et Eesti esindus läheb *Yad Vashemi* uurima ja seda on välisministeeriumi poolt ka mõni aasta aetud, aga asi on miskipärast venima jäänud. Ja meil on ka see probleem muidugi, et kuigi seal on enamik või vähemasti suur osa materjalidest mitte heebrea keeles, on siiski mingisugune heebrea keele oskus selle jaoks tarvilik, et seda asja tervikuna hõlmata. Seda oskusteavet meie komisjonil ei ole. Ja nüüd, kui meil on ikkagi väga kiired tähtajad ja eesmärgiks on seatud inimsusevastased kuriteod pärast II maailmasõda, siis ma arvan, et see jääb edaspidiseks uurimistööks. Ja need ei pea tingimata olema meie, kes Yad Vashemi lähevad.

M.Sutrop: Mul oleks üks küsimus selle vastutuse kohta. Te rääkisite, et komisjon … ja nüüd hakatakse kindlasti inimesi vastutusele võtma ja nüüd järgnevad mingid tagajärjed. Siin selles väikeses, lühikeses brošüüris ju on loetletud hulk nimesid ja on öeldud, et vastutus on kahte moodi. Üks on ametikoha järgi ja teine on konkreetsete inimeste järgi. Kui palju nüüd on võimalik uurida seda konkreetsete inimeste järgi vastutust ja kui palju olete üldse pidanud oluliseks avalikustada neid nimesid. Kas siin on püütud väga täpseid nimekirju teha, nt on siin öeldud et hävituspataljoni paberi kuulus 6000 inimest, siis see on väga pikk nimekiri.

T.Hiio: Hävituspataljonide nimekiri on meil muidugi tehtud, aga me ei avalikusta neid asju. Esiteks muidugi sellepärast, et selline konkreetne lähima ajaloo uurimine on muutunud päris keeruliseks seoses isikuandmete kaitse seadusega. Teiseks ka sellepärast, et meil on siin üks … kogemus selle sajandi algusest, kui Efraim Zuroff leidis Aachenis olevast arhiivist nimekirja nende meeste – eestlaste – kohta, kes olid 36. politseipataljoni liikmetena saanud Raudristi, eraldas sealt sünniaastate järgi need, kes olid kindlasti surnud ja esitas ülejäänud 16 või 17 nime Eesti Kaitsepolitseile, nõudmisega uurida nende osalust inimsusevastastes kuritegudes (vr lähemalt Kaitsepolitseiameti pressiteade 25. juulist 2002 - http://www.kapo.ee/pressiteated.php). Ja sellepärast – me oleme selles raamatus päris palju kasutanud ka neid NKVD, KGB, MGB, MVD jne juurdlusmaterjale, ja enne kui me selle raamatu inglise keeles trükki andsime, korjasime me sealt nende inimeste nimed välja, keda ülekuulamisel keegi nt nimetas, et "nemad olid ka". Just nimelt sellepärast, et meie Kaitsepolitsei järgmised 100 aastat ei uuriks nende inimeste asju, keda NKGB või NKVD toimikus ainult nimetatakse. See on üldse väga delikaatne materjal, nende toimikutega tuleb töötada, aga nendega tuleb väga ettevaatlikult töötada.

M.Sutrop: Kui palju on üldse komisjonis arutletud selle üle, et kui palju peaks inimeste nimesid avalikustama? Ma arvan, et selle meie tänase diskussiooni – mis moodi me oma ajalugu mõtestame – üheks küsimuseks oligi, et kas (andestamine ja süüdi mõistmine) me üldse teame, kes on süüdi? Ja üheks küsimuseks, mis arutelusid tekitas oligi seesama vabariigi aastapäeva juhtum, kus ordeni võib saada see, kes on tegelikult ise teiste inimeste suhtes väga halvasti käitunud. Kas selliste olukordade ärahoidmiseks on need nimekirjad ehk tegelikult ikkagi vajalikud? Kas oli selle kohta diskussiooni?

T.Hiio: Selle kohta oli diskussiooni niisugusel viisil, et komisjon pidi koostama ikkagi detailsed, faktitäpsed raportid ja nendes on need nimed kahtlemata sees. Ka selles raamatus on mõnituhat nime. Kuid otseselt ei olnud komisjoni poolt ei nõudmist ega ka nõudmise puudumist kedagi nimetada või nimetamata jätta. See jäeti siiski uurijate vastutusele ja lõpuks pidin mina ikkagi selle valiku tegema ülemöödunud aastal eelkirjeldatud asjaoludest innustatuna.

E.-S.Tüür: Mul on küsimus sellest, et uurimistöö kvintessents peab kanaliseeruma kindlasti tulevikus ajalooharidusse. Kas on mingeid ette vaatavaid kontakte?

T.Hiio: Me võime praeguseks ette kanda mitte just 10aastasest, aga vähemalt viieaastasest koostööst Eesti Ajalooõpetajate Seltsiga, kellele me oleme teinud täiendus-seminare. *ITF (International Task Force*) egiidi all tehti õpetajatele Eestis abimaterjale, mis nüüd jaanuaris 2007 välja anti ja selles on suur osa ka meie tööd.

(vt Holokaust : õppematerjal : [allikad, õppeülesanded, mälestused, teabetekstid / Ruth Bettina Birn ... jt. ; ingliskeelsed tekstid tõlkinud Toomas Hiio ... jt. ; koostanud Mare Oja ; toimetanud Toomas Hiio. [Tallinn] : Eesti Ajalooõpetajate Selts, 2007)

Õpikute väljaandmine on selline pikk protsess ja selles mõttes kahtlemata juba homme õpikutes ei ole need asjad, mis täna on siin raamatus, aga me oleme kogu aeg seda koostööd teinud ja teeme ka edaspidi.

M.Lauristin: Väike lisaküsimus kui tohib. Te ütlesite, et kohtusite õpetajatega viie aasta jooksul. Kas need olid ainult eesti koolide ajalooõpetajad? Või olid venelased ka?

T.Hiio: Venelased ka. Ma ise olen käinud Ida-Virumaal vene õpetajatele rääkimas nendest asjadest.

VP: Kuidas on juurdepääs Vene arhiividesse? Kuidas on nendega olukord muutunud? Ma olen mujalt või teiste asjade kohta lugenud, kuidas oli juurdepääs 10 a tagasi ja kuidas see juurdepääs nüüd on järk-järgult vähenenud.

T.Hiio: See on küsimus, millele ei ole ühest vastust. Kui me saatsime eelmise aasta – 2006.a – sügisel neljamehelise dessandi vene arhiividesse, siis arvestades minu enda mälestustega vene bürokraatiast (ma ise ei käinud) ei olnud juurdepääsemisega seoses ei midagi erilist Venemaal valitsevale olukorrale mõeldes. Aga samal ajal muidugi on Venemaal see süsteem, nagu me oleme aru saanud, et see, kas mõnda dokumenti antakse või mitte, otsustatakse sel hetkel, kui seda dokumenti küsitakse. Selles mõttes ei ole Venemaal üldist poliitikat, et mida anda ja mida mitte. Ja muidugi ka Vene arhiivide koopiate hinnad on jõudnud maailmatasemele, peale selle on protseduur seal selline aeglane. Nt on Venemaal selline printsiip, et ühest toimikust ei tohi kunagi korraga kopeerida rohkem kui kolmandikku, ma ei tea, miks nad selle on välja mõelnud. Aga mehed lähevad nüüd kevadel uuesti. Midagi me oleme sealt saanud, aga see Vene arhiiv ei ole mingi imerohi, mis meid edasi aitaks. Seal on dokumente, aga need dokumendid, mille olemasolust me teame ja millele on viiteid ju paljudes allikates, nendest me teame ka samamoodi, et ega neid meile keegi lähemal ajal näidata ei kavatse. Samal ajal on täiesti kasutamata veel – ja millise vea me kavatseme nüüd parandada – need paberid, mis on Hooveri Instituudis Ameerikas, mille ameeriklased 1980. aastate lõpus ja 1990. aastate alguses kokku ostsid Venemaalt. Sinna me kavatseme nüüd ühe oma uurija ka saata. Aga meil on tööl 6–7 inimest ja asju, mida tuleks teha, on rohkem, kui me jõuame.

VP: Sa alguses rääkisid nendest kahest definitsioonist – inimsusevastastest kuritegudest. Kuidas need määravad, mis oleks teistmoodi, kui oleks olnud teine definitsioon?

T.Hiio: Mis Londoni lepingusse puutub, siis tegelikult palju asju, mis on tänapäeval iseenesestmõistetavad, võeti vastu alles päras Nürnbergi protsessi. Selles mõttes otsustas komisjon kasutada tänapäevaseid termineid või tänapäevaseid definitsioone just nimelt sellepärast, et need on avaramad ja need võimaldavad ajaloo uurimist nende definitsioonide valguses tänapäevasemal moel. Ma saan muidugi ka Lauri Mälksoost aru, kes on jurist ja käsitleb seda punkti juristi seisukohalt, et kui kuriteod pandi toime sel ajal, siis tuleb kasutada selle aja õigust. Aga ajaloolastel on see asi natuke avaram, kuigi mitte väga avar. On ka teine äärmus, nt ma tunnen ühte Rootsi ajaloolast, kes, ütleme, projektirahastamise eesmärgil on võimeline genotsiidiks nimetama ükskõik mida.

I.Raag: Mul on selline küsimus. Et kui ka nõukogude ajal kindlasti ka nõukogude ajalookirjutus käsitles ka neid Venemaa, Ukraina ja Valgevene alal tegutsenud NLi

kodanikke, kes tegid koostööd Saksa okupatsiooniga. Kas siis hilisem Venemaa ajalooteadus on nende kodanike koostööd Saksa okupatsiooniga ka ümber hinnanud?

T.Hiio: Ei ole.

I.Raag: Ütleme ümber hinnanud ei ole, aga käsitlenud vähemasti?

T.Hiio: Venemaal ei ole tegelikult, nagu ka Eestis ei ole sellist ühte ja ainukest ametlikku ajalugu. Venemaa ei ole enam see maa, mis ta oli nõukogude ajal. Nt on välja antud üks raamat (С. И. Дробязко, Вторая мировая война 1939–1945 ; Восточные добровольцы в вермахте, полиции и СС. Moskva, 2000). Sergei Drobjazko on suhteliselt noor, 1973. aastal sündinud mees, raamat on tema kandidaaditöö. Päris paks raamat, on aga ka näha ikkagi see, et venelased ise ei pääse ka oma arhiividele ligi, ja nad ei pääse ka meie arhiividele ja välismaa arhiividele ligi, sest neil pole lihtsalt võimalusi, keeleoskust jne. Aga nende teemadega tegeletakse kahtlemata. Ja kui vaadata kasvõi Vene internetti – nende autorikaitseseadusandlus on natuke leebem, nad panevad raamatud täistekstidena üles ja meie saame sealt palju asju, mis Venemaal on ilmunud läbi interneti kätte, mis võibolla on ilmunud 500-s eksemplaris ainult. Venemaal ei ole ametlikku ajalugu, nt on olemas üks päris informatiivne kodulehekülg Tööliste ja Talupoegade Punaarmee kohta (rkka.ru), kus laskurdiviiside ajalugudes on näiteks kirjutatud, et 1940. aastal osales Eesti okupeerimisel.

J.Allik: Sa olid selles komisjonis nagu sees, aga vaadates seda paksu teost viie aasta kohta, kuidas sa hindad, kas võiks veel täiendavalt tulla mingeid uusi andmeid või asju mujalt, mis võiks seda muuta või täiendada märkimisväärselt? Või on see ikkagi piisavalt ammendav, hea töö on ta kindlasti, aga …

T.Hiio: Marek Tamm siin paar aastat tagasi intervjueeris ühte Prantsusmaa ajaloolast, kes ütles, et iga põlvkond kirjutab oma ajaloo uuesti. Kirjutatakse ka Julius Ceasarist ju tänapäeval, kuigi tema surmast on möödas juba rohkem kui 2000 aastat. Ja ma arvan, et uut materjali tuleb alati juurde, sellepärast et kunagi avanevad need Vene arhiivid, kunagi avanevad Rootsi, Briti, Soome salapolitsei- ja luurearhiivid, kus on kindlasti asjassepuutuvat materjali. Aga ma julgen siiski väita, et üldkontseptsioon ei muutu. Saame täpsustada detaile, parandada mõned vead, aga üldjoontes ei muutu.

R.Raud: Lihtsalt tulles tagasi Marju Lauristini tõstatatud teema juurde, kas on ka jälgitud, et kuhu need 900 müüdud eksemplari on umbes sattunud? Kas need on ajaloo uurijate käes või nt on igas Eesti välisesinduses üks või ?

T.Hiio: Jah, igas Eesti välisesinduses on kindlasti üks, aga Eestil pole isegi sadat välisesindust. Raamatumüügiga, nagu ma aru olen saanud, on niimoodi, et mõnes riigis on kasulikum osta internetist krediitkaardiga kui otse meilt arvega ja sellepärast on neid nt Apollo müünud mitusada eksemplari ja sealt me muidugi ei näe, kellele nad on müünud. Aga otse on meie käest küsitud Jaapanist, Venemaalt muidugi, Itaaliast, ka Aasiast, Ameerikast, Prantsusmaalt, nii et tundub et ta satub ikkagi ka osaliselt vähemalt ka asjatundjate kätte. Ta on müügil.

R.Raud: Ma lihtsalt mõtlen, et on nagu teatav hulk kohti, kus ta peaks kindlasti olema, et kui sinna nüüd pole teda ostetud, siis äkki võiks kuidagi mingil muul moel…

T.Hiio: Me saatsime kõikidele ajakirjadele Ameerikas, Inglismaal ja ka mujal, Saksamaal muidugi, kes tegelevad vähegi lähema ajalooga, kelle tegevusvaldkond on kuidagi seotud ka Eesti ajalooga, sõja-ajaloo või moodsa ajalooga. Nende hulgas olid mitte ainult ajaloo-ajakirjad, vaid ka poliitikateaduste ajakirjad jne, nii et loodetavasti kui see retsenseerimiste aeg kätte jõuab, siis tuleb uus nõudmine.

R.Raud: Ja samamoodi võibolla võiks korraldada selle raamatu presentatsiooni ka mitte ainult ÜROs, vaid ka nt Europarlamendis või mõnedes niisugustes kohtades, kus huvi võiks ühiskondlikult olemas olla.

T.Hiio: Jah, ma ei tunne seda asja väga hästi. Sellepärast, et ma kujutan ette et seal Europarlamendis on selliseid esitlusi kaks korda päevas ja see peab olema siis juba initsiatiiv välisministeeriumi poolt, mitte enam…

????: Tahtsin küsida, kas selle kohta ka mingeid retsensioone on ilmunud ajalehtedes-ajakirjades?

T.Hiio: On jah. On arvustatud Soomes, Rootsis, on ilmunud üks arvustus ühes, kui ma nüüd õigesti mäletan siis see oli Eastern-European and Slavonic Review või midagi niisugust, kes saatis selle arvustamiseks Andres Kasekamp'ile. Ja siis muidugi on Eestis ilmunud ja ka Venemaal, ei ole ilmunud arvustusi, aga on ilmunud väiksemaid tutvustusi, mida ma olen internetist leidnud.

M.Lauristin: Kuidas on suhted akadeemiliste raamatukogudega?

T.Hiio: Kõik on saanud. Me meie rahvusraamatukoguga niisuguse tehingu, et küsisime, kellele nemad saadavad oma vahetusprogrammi raames ja siis valisime välja ja saatsime ka sinna, kuhu nemad soovitasid saata, kui neil polnud raha, et sinna ise saata.

T.Õnnepalu: Kas te olete saanud ka jälgida rahvusvahelise huvi dünaamikat, kas mingisugune *erosioon?* siiski on ka toimunud selles arusaamises, natukene nagu muutunud viimase 10 aasta jooksul.

T.Hiio: No sellele ei ole muidugi nüüd mitte kaasa aidanud meie raamat, vaid pigem ikkagi rahvusvaheliselt levinud ja promotud raamatud alates Kommunismi mustast raamatust, Montefiore Stalini õukond, mida väga palju loetakse, siis Applebaumi Gulagi-raamat ja veel väga paljud raamatud, mis viimasel 10 aastal on ilmunud. Ma kujutan ette, et see ongi umbes selline protsess, et kui 1990. aastate alguses või 1980. lõpus pääsesid lääne uurijad Vene arhiividesse, siis kuskil 10 a pärast seda hakkasid raamatud ilmuma. Ja kindlasti need väited, millega me kokku põrkasime aastal 1998/99, osa nendest väidetest on muutunud, kuidas nüüd üteldagi, juba haruldasteks.

M.Tamm: Üks selline pisut kiuslik kutselise ajaloolase küsimus, mis puudutab selle uurijate ja komisjoni töö vahekorda või kuidas see töö praktikas välja näeb. Ma põhimõtteliselt ei usu, et ajalugu on võimalik uurida niimoodi, et ühed uurivad fakte ja teised tõlgendavad neid. Nagu su jutust veidike mulje jäi, et teie uurijate töö on kogu asi töömesilastena kokku korjata ja siis komisjon ütleb, mis järeldusi sellest teha. Kuivõrd uurijad ise oma töödes annavad ikkagi mingi raami kätte, siis mind huvitab ikkagi, kui palju komisjon erineb oma tõlgendustes uurijate tõlgendustest?

T.Hiio: Kõik raportid, mille kirjutasid uurijad, me tõlkisime ka inglise keelde ja saatsime komisjoni liikmetele laiali, see maht on päris suur. Lõpuks raportite tekstid, millest põhiliselt koosneb see raamat, selle on ikkagi kirjutanud uurijad, mitte komisjoni liikmed. Loomulikult me saame uurijatena komisjoni seisukohti mõjutada, siin on teatav usaldusvahekord ikkagi olemas, me saanuksime selle läbi mõjutada, et me mõnest asjast lihtsalt ei kirjuta, aga pettus tuleb alati välja, seepärast ei ole sellel eriti mõtet. Ja loomulikult ei saa me ei üle ega ümber sellest, et me oleme eestlased ja kirjutame ajalugu nagu eestlased. Me oleme küll välja toimetanud püüdlikult igasugused eestlase hinnangud, mis kergesti ja tahtmatult sisse tulevad. Aga loomulikult ei ole see selline puhas ajalooteadus, nagu Sina ilmselt silmas pead ja

loomulikult on õige, et päriselt niimoodi seda teha ei saa, aga selline on see tulemus, tehku paremini, kes paremini oskab.